

И. Пригожин, И. Стенгерс; пер. с англ. / Общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.

9. Уайт Х. Метаистория: историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт; пер. с англ. под ред. Е. Г. Трубиной и В. В. Харитоновна. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2002. – 528 с. – (Studiahumanitatis).

10. Эпштейн М. Философия возможного. – СПб.: Алетея, 2001. – 334 с. – (Тела мысли).

Ільїна Галина Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

УДК: 192+130.121

ІНТЕНЦІЇ ВІЗУАЛЬНОГО «ОКА РОЗУМУ» В ТРАДИЦІЇ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНО-ЕКЗИСТЕНЦІЙНОГО АНАЛІЗУ

The article reveals the problem of "visual", which is most clearly represented in phenomenological philosophy of neoclassical period. The main feature of phenomenological visual study lies in the presence of absolute interest in the intentional objections that are present in the consciousness of the transcendental subject. The author analyzes the method of phenomenological reduction, phenomenological content ("epoche") from judgments about the real existence or non-existence of intentional objections ("noema") that are observed in consciousness. Phenomenological reduction eliminates doubts regarding the reality of facts perceived by the senses and convinces that the entities observed in consciousness really exist, since they can be "intellectually seen" or "observed with the mind". For the representative of the phenomenological philosophy, it is irrelevant whether this objectivity is illusory, whether it existed in the past, or it is expected in the future, or it exists in real reality. The subject fundamentally cannot be convinced of the reality of things that are contemplated, because it perceives an object that is already "redone" by consciousness, that is, the visibility of perception. In phenomenological visualization, the thesis is argued that the consideration of the essence of things is inseparable from their contemplation (vision) in a real, living world

Key words: phenomenology, visualization, vision, vision, thinking, reflection, contemplation.

ІНТЕНЦІЇ ВІЗУАЛЬНОГО «ОКА РОЗУМУ» В ТРАДИЦІЇ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНО-ЕКЗИСТЕНЦІЙНОГО АНАЛІЗУ

У статті досліджується проблема «візуального», яка у неокласичний період найбільш яскраво представлена у феноменологічній філософії. У феноменологічній візуалістиці відстоюється теза, згідно якої розгляд сутності речей невіддільний від їх споглядання (бачення) у реальному, живому світі. Основна позиція суб'єкта полягає в баченні справжнього, а не надуманого порядку речей, реальних, а не ілюзорних зв'язків у просторі життєвого світу. Візуальний контекст екзистенційної філософії вказує на факт необхідної (віртуальної) присутності самої речі, самого реального досвіду, самого об'єкта в образі, що спостерігається. Візуальні студії феноменологічної філософії заклали основу подальшого розвитку візуальної культури мислення.

Ключові слова: феноменологія, візуалістика, бачення, погляд, мислення, рефлексія, споглядання.

ІНТЕНЦИИ ВИЗУАЛЬНОГО «ГЛАЗА РАЗУМА» В ТРАДИЦИИ ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКИ-ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОГО АНАЛИЗА

В статье исследуется проблема «визуального», которая в неоклассический период наиболее ярко представлена в феноменологической философии. В феноменологической визуалистике отстаивается тезис, согласно которому рассмотрение сущности вещей неотделимо от их созерцания (видения) в реальном, живом мире. Об этой способности тела

говорят как об «оке разума», то есть о визуальном мышлении. Основная позиция субъекта заключается в видении настоящего, а не выдуманного порядка вещей, реальных, а не иллюзорных связей в пространстве жизненного мира. Визуальный контекст представлен также в экзистенциальной философии, у ряда представителей которой указывается на факт необходимого (виртуального) присутствия самой вещи, самого реального опыта, самого объекта в образе, что наблюдается. Визуальные студии феноменологической философии заложили основу дальнейшего развития визуальной культуры мышления.

Ключевые слова: феноменология, визуалистика, видение, взгляд, мышление, рефлексия, созерцание.

Постановка проблеми. Актуалізація візуальних студій у сучасних філософських дослідженнях є результатом надлишку образності у сфері інтелектуальної культури мислення і наукового пізнання. Новий, інформаційний вимір людського існування демонструє домінування візуальної і символічної образності, яка підміняє дійсність. У світі інформації символічне втрачає характер другорядності й стає визначальною реальністю. Популярним концептом у сучасній візуалістиці, показано в статті, стає поняття погляду, для якого око стає лише опорою. Його аналіз започатковує феноменологія, екзистенціалізм. Сучасні епістемологічні дискурси в своєму зверненні до зору, погляду, бачення концептуалізують їх у сучасній інформаційній культурі як візуальне мислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема візуального як образ сучасної культури сприйняття і розуміння досліджується в роботах К. Багаєвої, О. Князевої, В. Зінченко, Л. Веккера, В. Давидова, А. Адлера, Г. Бекера, Е. Гібсона, У. Нейсера, А. Райзена, Г. Страттона та ряду зарубіжних та вітчизняних вчених.

Враховуючи вагомий внесок ряду авторів в дослідження візуальної культури пізнання і мислення в умовах інформаційного світу, разом з тим виникає необхідність виявити становлення візуального в дискурсах неокласичної філософії, зокрема феноменології та екзистенціалізму.

Мета статті полягає в дослідженні і виявленні основних інтенцій візуальної культури мислення – від уяви, споглядання до погляду – у розвідках феноменологічно-екзистенціальної філософії.

Виклад основного матеріалу. У неокласичний період, зазначає автор, найбільш яскраво візуалістика представлена у феноменологічній філософії. Основна особливість феноменології полягає в наявності абсолютного інтересу до інтенціональних предметностей, які присутні в свідомості трансцендентального суб'єкта. Найбільш характерною особливістю феноменології є метод феноменологічної редукції, феноменологічного утримання («епохе») від суджень про реальне існування або неіснування інтенціональних предметностей («ноем»), що спостерігаються в свідомості. Феноменологічна редукція позбавляє від сумнівів відносно реальності фактів, які сприймаються, і переконує в тому, що сутності, які спостерігаються у свідомості, дійсно «існують», оскільки їх можна інтелектуально бачити, розумно спостерігати.

Для феноменолога байдуже, чи є ці предметності ілюзорними, галюцинаторними, чи існували вони у минулому, або очікуються у майбутньому, або існуючими в реальній дійсності. «Для свідомості, – писав Е. Гуссерль, – дане по своїй суті однакове, чи існує представлений предмет або він вигаданий і, можливо, взагалі безглуздий: Юпітера я уявляю не інакше, ніж Бісмарка, Вавілонську вежу – не інакше, ніж Кельнський собор, правильний трикутник – не інакше, ніж правильний тисячогранник». Утримання від суджень про реальне існування явлених у свідомості предметностей, як вважав Е. Гуссерль, допомагає звільнитися від сумнівів і від непотрібних затрат енергії на з'ясування того, чи справжню реальність ми сприймаємо, чи ні. Більше того, суб'єкт принципово не може переконатися в дійсності речей, які споглядаються, оскільки він сприймає об'єкт вже трансформованим свідомістю, тобто «тілесною видимістю сприйняття».

Трансцендентальна феноменологія має справу з наявними в свідомості (редукованими)

інтенціональними предметностями (ноемами), ейдетичну сутність, смислове ядро яких і повинен побачити філософ, уважно спостерігаючи за їх існуванням. Під ейдосом розуміється дане в спогляданні або доступне спогляданню всезагальне – «чисте, не обумовлене жодним фактом» [4, с. 154]. У цьому положенні стає очевидною візуально-зорова спрямованість проекту феноменології: здійснивши рух феноменологічної редукації, виявивши в своїй свідомості інтенціональні предметності, трансцендентальний суб'єкт починає практикувати феноменологічну техніку розглядання, уважного вивчення цих предметностей, думкою «розгортаючи» їх то одним, то іншим боком у різних перспективах, прагнучи «одержати більш повну, багату картину (зображення) їх ейдетичної сутності» [1, с. 67].

Майже у всіх своїх роботах Е. Гуссерль звертається до візуального концепту: логічно доведеним може бути те, що «побачене з очевидністю» [2, с. 100]; інтенція повинна бути зрозуміла «в смислі спрямованого погляду» [2, с. 163]; сам феноменологічний метод є «феноменологічним розглядом сутності» [3, с. 44]. Фактично практика інтуїтивного бачення складає суть «феноменологічних дескрипцій». На противагу визначенню феноменології як «мистецтва бачити», Я. Спінін пропонує в гуссерлівській практиці «бачення сутності» бачити не уможлягну процедуру прямого бачення ейдосів, а раціоналістичну метафору, яка означає не стільки розумне споглядання, скільки абстрактно-ідеальну діяльність *cogito*, котре логічно конструє категоріальну сутність інтенційних предметностей. Фактично феноменологія відроджує традиційний картезіанський раціоналізм [10, с. 2]. На думку С. Хоружого, у феноменології Е. Гуссерля відроджується еллінська зорова парадигма. «Саме еллінський розум первісно мислить і здійснює себе в (узагальнено)-зоровій парадигмі, як здатність «розумного» інтелектуального бачення (вдивляння-узріння-споглядання), «сутнісно ідентичну, а в реалізації ізоморфну фізичному зору» [11, с. 47].

Важливою лінією феноменології є візуальний концепт «очевидності». Метою феноменологічного вбачення є максиммальний рівень очевидності певної речі, що дозволяє споглядати її абсолютно ясно і чітко. Однак до подібного ясного і чіткого бачення феноменолог проходить через стадії менш ясного, неповного, смутного бачення, яке він намагається подолати, вдивляючись у предмет. У силу чого концепт «ясності» займає таке ж важливе місце у феноменології, як і «очевидність», посилюючи візуальний ефект феноменології. У «Парижких доповідях» Е. Гуссерль описує рух «прояснення» як шлях до «очевидності» речі. «Кожне прояснення є приведення до очевидності. Кожна смутна, пуста, неясна свідомість з самого початку є все ж свідомість про те і про інше, оскільки вона відсилає до певного шляху прояснення» [2, с. 361].

У французькій феноменології, представленій в першу чергу М. Мерло-Понті і Ж.-П. Сартром, візуальна тематика зберігає свої позиції. У роботі М. Мерло-Понті «Феноменологія сприйняття» практики сприйняття описується через візуальні концепти. «Сприймати – означає *бачити*, як із певного сузір'я даних б'є фонтаном і імманентний смисл» [6, с. 48], вважає мислитель. Він відстоює тезу, згідно якої феноменологічний розгляд сутності речей невіддільний від їх споглядання (бачення) у реальному, живому світі. Дорефлексивне, природне, «дооб'єктне бачення живого світу повинне стати основою, живим джерелом рефлексивного, феноменологічного розгляду інтенціональних предметностей. Будь-яке сприйняття являє собою свого роду... причастя, як би поєднання нашого тіла з речами. Ми не помічали цього раніше лише тому, що схоплення свідомістю світу, який сприймається, ускладнювалося пережитками об'єктивного мислення» [6, с. 411]. В свою чергу воно завжди вбудоване в життя. Тілесна природа мислення, свідомості, холістичний підхід до розуміння зв'язку свідомості і тілесності є одним з пріоритетів феноменологічної позиції французького філософа.

Дійсно, мислить людина не тільки мозком, відчуває не лише свідомістю, а мислить і відчуває всім своїм тілом. Завдяки чому говорять про «око розуму», тобто про візуальне мислення, яке властиве для високого рівня творчості, коли мислення «бачить», як ціле зібране з частин, і перед зором постає цілісний образ. Звідси виникає наратив синестезії творчого

мислення, коли різні відчуття перехрещуються: наприклад, ми слухаємо музику, яка переживається нами як володіюча кольором і ароматом. Ця обставина реалізована у різних візуальних артефактах (наприклад, кольорові фонтани або «музичні» фонограми) [5, с. 205].

У роботі «Видиме і невидиме» М. Мерло-Понті пропонує концепт «перцептивної віри», котра, на відміну від критично налаштованої рефлексії, довірливо сприймає світ таким, яким він є, не бажаючи його «брати у дужки». Перцептивна віра, на відміну від рефлексії, надає безпосереднє, первісне «бачення» речей, яке може бути очищене, профільтоване в акті рефлексії, але містить більш глибоку, насичену, багату інформацію про світ. «Актуальна присутність світу у сприйнятті по цей бік судження – критичних думок і наступних за ними операцій – це наш, більш вадлий, тому що початковий, ніж будь-яка думка, досвід проживання у світі через наше тіло» [7, с. 45]. Перцептивна віра наповнює рефлексію справжнім змістом, в якому є місце не лише «тілесності», але й «духу», тобто інтелекту і мисленню.

Когнітивна архітектура втіленого в життя мислення (розумової діяльності) має складну організацію: в ній перехрещуються відчуття і раціональне мислення, вербальне й образне, логіка та інтуїція, аналітичні та синтетичні здатності сприйняття і мислення, локальне і глобальне, архаїчне і надсучасне. Все це перебуває в сфері духу, який все обнімає і миттєво все відтворює в його цілісності. Дух – як вмістилище минулих і майбутніх реалізованих і ще не реалізованих процесів сприйняття, виконує по відношенню до них контролюючу і синтезуючу функції. Він немовби відповідальний за перевірку «побаченого» і «сприйнятого» з реальністю і зі змістом самого духу, здійснюючи тим самим подвійну референцію. Художник, яким би він не був, коли він займається живописом, практично здійснює магічну теорію видіння (бачення). Він змушений «цілком чітко допустити, що речі проникають в нього – або ж, згідно саркастичній дилемі Мальбранша, вважати, що начебто дух виходить через очі, щоб втілитися в речах, оскільки художник постійно звіряє з ними те, що йому вбачається», – підкреслює Є. Н. Князева [5, с. 224].

Феноменологічний досвід і епістемологічне бачення полягає в тому, коли ми можемо, аналізуючи просторові конфігурації структур, побачити елементи структур минулого й елементи майбутнього в їх сьогоdnішньому стані, який ми спостерігаємо. Можна побачити елементи минулого, яке було і нікуди не зникло. І побачити елементи майбутнього, яке прийде як множинність можливостей, як набір доступних для реалізації форм буття. Ця «множинність можливостей вже імпліцитно міститься в теперішньому, вже дана сьогодні. Потрібно тільки навчитися її побачити» [5, с. 224-225].

У феноменологічному дискурсі М. Мерло-Понті візуальний аспект уяви полягає в тому, що вона на відстані дозволяє побачити речі ширше і глибше. Окрім того, за кожною думкою нашого розуму, за вільним творенням асоціацій, за силою уяви людини як творчої істоти стоїть усвідомлене і неусвідомлене, яке перебуває в підсвідомості. У цій ситуації виникає проблема ментальних образів (mentalimagery). Ментальні образи можуть бути звуковими, чуттєвими, візуальними тощо. Одні образи можуть бути пов'язані з іншими [2]. Наприклад, звукове уявлення може стимулюватися зоровим сприйняттям, і зорове підсилюватися відчуттям тощо.

У цілому специфіка візуального аспекту феноменологічної філософії М. Мерло-Понті полягає в «живому» баченні реальності. Воно здійснюється особистістю, яка прагне до екзистенційно-наповнених форм орієнтації в світі речей. Основна позиція полягає в баченні справжнього, а не надуманого порядку речей, реальних, а не ілюзорних зв'язків у просторі життєвого світу, обґрунтування можливості очевидності смислу, який здобувається не в замкненому потоці інтенціональності трансцендентального суб'єкта, а в узгодженні даних органів різних відчуттів, поєднуючи тілесне, уявне і духовне.

Візуальний контекст феноменології представляє у своїй екзистенційній філософії Ж.-П. Сартр, насамперед у фундаментальній праці «Буття і ніщо», в якій репрезентована концепція «уважного погляду». Цей погляд показує ситуацію відстороненого, байдужого розгляду людської особистості. «Уважний погляд» перетворює «Іншого» в об'єкт серед інших

об'єктів, який можна за власним бажанням змушувати «вивертатися навпаки». У тому випадку, коли цей «Інший» звертає на нас свій погляд, він з об'єкта перетворюється в суб'єкт, змушуючи нас переживати, відчувати, соромитися. Саме це переживання «встановлює існування іншого як несуперечливе» [1, с. 83].

Концепт «уважного погляду» Ж.-П. Сартр застосовує для подолання замкненого, закритого світу суб'єктивності. У роботі «Уявне. Феноменологічна психологія уявлення» філософ звертає увагу на конструктивні властивості уяви. На відміну від споглядання уявного об'єкта, в якому знання формується повільно, в безпосередньому образі сприйняття воно дане безпосередньо; образ уявного об'єкта може постати перед нами так чи інакше у відповідності з власною складністю і складністю зв'язку речей. А це накопичує образи реальності, і незрозуміло, яка з них є більш істинною. Адже уява часом відкриває нам справжній образ і вигляд речей. «Саме нескінченність цих відносин, – все одно як і нескінченність відносин, які підтримуються її (речі) елементами між собою, – саме нескінченність цих відносин конструює саму сутність речі. Звідси витікає певна надлишковість світу «речей». У кожний момент тут завжди існує нескінченно більше того, що ми можемо побачити; щоб вичерпати багатства всього актуального сприйняття, потрібен був би нескінченний час» [9, с. 60-61], – писав Ж.-П. Сартр.

У більш широкому контексті проблему візуального сприйняття Ж.-П. Сартр піднімає в праці «Буття і ніщо». Людина, – розмірковує він, – яку я бачу, жінка, яка переходить вулицю, пісня вуличного співака, яку я чув з мого вікна, є для мене *об'єктами*. Отже, правильно те, що одній з модальностей присутності до мене іншого, якого я бачу, є «об'єктність». Але для того, щоб «інший поставав ймовірним об'єктом, а не уявленням про об'єкт, потрібно, щоб його об'єктність відсилала до істотного зв'язку, де інший виявляється інакше, ніж шляхом знання, яке я про нього маю» [8, с. 276]. Цим істотний зв'язок здійснюється через візуальне споглядання, яке реалізовується через погляд.

Інший» постає для нас в повсякденній, звичній реальності, і його ймовірність відноситься до повсякденної реальності. Наприклад, я перебуваю в парку. Недалеко від мене галявина і навколо неї – стільці. Людина йде біля стільців. Я бачу цю людину, я осягаю, спостерігаю її відразу як об'єкт і як людину. Споглядання на галявині не означає, що мій універсум є об'єктом для іншого-об'єкта, як начебто погляд Іншого, поблукавши по галявині, і по оточуючим об'єктам, слідуючи визначеному шляху, зупиняється на мені. Але я не можу розглядати погляд, який на мене спрямовує Інший, як одне з проявів його об'єктивного буття; Інший не може дивитися на мене, як він дивиться на газон. Але первісне відношення мене до Іншого не є тільки віртуальною істиною», яку мають на увазі при конкретній присутності об'єкта в моєму універсумі; вона є також «конкретним відношенням, яке я відчуваю в будь-який момент; в кожний момент Інший дивиться на мене. Отже, так легко провести на конкретних прикладах опис цього «істотного зв'язку, який повинен створити основу для будь-якої теорії іншого. Якщо Інший в принципі є той, хто на мене дивиться, ми повинні вміти пояснити смисл його погляду» [8, с. 280]. Тим самим Ж.-П. Сартр вказує на факт необхідної (віртуальної) присутності самої речі, самого реального досвіду, самого об'єкта в образі, що спостерігається. Розглядаючи певний «ментальний образ», з необхідністю слід мати на увазі сам об'єкт, образ якого перед нами.

Таким чином, погляд, бачення, вдивляння виявляє об'єктивність існування як мене, так і того, хто на мене дивиться і чий погляд фіксований на споглядання мене; потрібно, щоб було або одне, або друг. Сприймати – означає дивитися, а осягати погляд не означає сприймати його як об'єкт у світі (хіба що цей погляд не спрямований на нас); це означає мати усвідомлення того, що тебе розглядають. Погляд, який показує очі, якого б кольору вони не були, є відсиланням до мене. Отже, погляд з самого початку є посередником, який відсилає мене до мене самого» [8, с. 282].

У результаті якпросторово-часовий об'єкт світу, як суттєва структура просторово-часової ситуації в світі, особистість відкривається оцінкам Іншого. Але також вона осягає його

шляхом «чистого здійснення cogito; бути тим, кого розглядають – означає досягти себе як невідомий об'єкт оцінок, які не пізнаються, зокрема ціннісних оцінок» [8, с. 290]. Тут рефлексія Ж.-П. Сартра діє всередині cogito суб'єкта, засвідчуючи реальність об'єкта через споглядання його аналогу в образі Іншого. Тим самим «уважний погляд» людини робить її активним діячем, котрий довільно або свідомо практикує акти бачення або розгляду (роздивляння).

Висновки. Екзистенціально-феноменологічний аналіз «погляду», здійснений Ж.-П. Сартром, показує взаємозв'язок візуальної епістемології з онтологічними, екзистенціальними, і моральними основами існування людини, що змушує звертатися до мислення (cogito), причому насамперед до мислення візуального. Воно, в свою чергу, передбачає творчість, у процесі якої виникають образи. Причому виникають спонтанно, незаплановано. Саме мислення є процесом побудовування думок, образів, вражень. Це має відношення і до візуального споглядання. Воно постає необхідним складовим моментом усіх когнітивно-творчих інтелектуально-мисленневих процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Батаева Е. В. Видимое общество. Теория и практика социальной визуалистики: Монография / Е. В. Батаева. – Х.: ФЛП Лысенко И.Б., 2013. – 349 с.
  2. Гуссерль Э. Избранные работы / Э. Гуссерль. – М.: Изд. дом «Территория будущего», 2005. – 464 с.
  3. Гуссерль Э. Идея феноменологии: Пять лекций / Э. Гуссерль. – СПб: ИЦ Гуманитарная Академия, 2006. – 224 с.
  4. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Э. Гуссерль; [пер. с нем. Д. В. Складнев]. – СПб.: Наука, 1998. – 316 с.
  5. Князева Е. Н. Энактивизм: новая форма конструктивизма в эпистемологии / Е. Н. Князева. – М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, Университетская книга, 2014. – 352 с.
  6. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия / М. Мерло-Понти. – СПб.; «Ювента» «Наука», 1999. – 603 с.
  7. Мерло-Понти М. Видимое и невидимое / М. Мерло-Понти. – Мн.: Логвинов, 2006. – 400 с.
  8. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Ж.-П. Сартр. – М.: Республика, 2000. – 639 с.
  9. Сартр Ж.-П. Воображаемое. Феноменологическая психология воображения / Ж.-П. Сартр. – СПб: Наука, 2001. – 319 с.
  10. Слипін Я. А. Едмунд Гуссерль и его «Картезианские размышления» / Я. А. Слипін // Гуссерль Э. Картезианские размышления. – СПб: Наука-Ювента, 1998. – С. 5-46.
  11. Хоружий С. Подвиг как органон. Организация и герменевтика опыта в исихастской традиции / С. Хоружий // Вопросы философии. – 1998. – № 3. – С. 35-118.
  12. Neisser U. Cognition and Reality / U. Neisser. – San-Francisco (CA): W.H.Freeman, 1976.